

27. Ходанич П. Творчість Івана Чендея у контексті прози Закарпаття другої половини ХХ століття / П. Ходанич // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства [Текст]: [зб. наук. ст.]. Вип. 11 Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті: матеріали Всеукр. наук. конф., Ужгород, 14-16 трав. 2007 р. / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Шевченка, Ужгородський нац. ун.-т Ужгород: Говерла, 2007. – С. 175–180.
28. Хорошков М. М. Автобіографічність як естетична категорія прози другої половини ХХ ст. (на прикладі новели Івана Чендея «Син») / М. М. Хорошков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. – № 936. – Вип. 61. – С. 238–242.
29. Хорошков М. М. Художній світ Івана Чендея [Текст]: автореф. дис. канд. філол. наук. 10.01.01 / М. М. Хорошков; Київський нац. ун.-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 19 с.

УДК 821.161 Ч.Н.-31-09

СЕМІОТИЧНІ УНІВЕРСУМИ ЛІРИКИ ЗАПОРІЗЬКИХ ПОЕТІВ

Шевченко В.Ф., д. філол. н., професор

Запорізький національний університет

Стаття присвячена дослідженню семіотичних універсумів лірики запорізьких поетів.

Ключові слова: семіотика, знакова система, універсум, ліричні твори.

Шевченко В. Ф. СЕМИОТИЧЕСКИЕ УНИВЕРСУМЫ ЛИРИКИ ЗАПОРОЖСКИХ ПОЭТОВ / Запорожский национальный университет, Украина.

Статья посвящена исследованию семиотических универсумов лирики запорожских поэтов.

Ключевые слова: семиотика, знаковая система, универсум, лирические произведения.

Shevchenko V. F. SEMIOTIC UNIVERSUMS OF LYRICS OF ZAPORIZHZHYA POETS / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article is dedicated to investigation of a lyrical semiotic universums of Zaporizhzhya poets.

Key words: semiotic, sign system, universum, lyrical works.

Науковці відзначають, що до літературознавчої семіотики входять дослідження художніх творів як цілісних явищ у сукупності змістових і формальних характеристик. Але в цій статті зосереджуємося на дослідженні центральних понять семіотики – знакових систем-універсумів у словесних тканинах ліричних творів запорізьких поетів.

Суть поняття “універсуму” впливає із сукупності характеристик його компонентів. У кожному художньому творі універсум конкретизується авторським світорозумінням, постає як індивідуально-творча модель формозмістової єдності. Теоретики семіотики поезії М. Ріффатер і Ю. Лотман постійно підкреслювали, що саме в її основі й лежить виклик звичним поглядам.

Зміст універсуму, як і художнього коду, формувався, закріплювався в різних умовах і в різний час. Він активізувався й оновлювався в системі художнього тексту, у якій втілюється авторська позиція, з якої читачеві пропонується сприймати створений автором світ [7, с. 274]. У текстах наявні один чи кілька масштабних, концептуальних знаків і багато часткових, що взаємодіють із головними.

Ліричні лейтобрази запорізьких поетів часто ставали об’єктом аналізу в статтях, рецензіях, оглядах, нарисах І. Купріянова, Г. Лютого, П. Ребра, А. Рекубрацького, О. Стадніченко, В. Федина, В. Чабаненка та ін. Проте семіотичний підхід до них не застосовувався, а він видається досить продуктивним, бо робить можливим розкриття світоглядних універсумів авторів, виокремлення в текстах основних концептів, ідентифікування їхніх кодів і функцій, змін їхніх пріоритетів з плином часу.

Мета статті – на основі системного аналізу простежити контекстуально-сміслові кореляції універсумів у ментальній свідомості суспільства, художніх оперувань їхніми смислово-знаковими сутностями в ліриці запорізьких авторів, з’ясувати природу й еволюцію семіотичних універсумів.

Для досягнення мети поставлено такі конкретні завдання: визначити підходи до створення семіотичних універсумів у творчій практиці сучасних запорізьких ліриків; розглянути їхні художні ознаки; порівняти їхні особливості у творах різних поетів і різних періодів літературного процесу. Об’єктом дослідження є твори запорізьких поетів про рідний край.

Семіотичні універсуми колишнього козацького Запорожжя та індустріального Запоріжжя для П. Ребра – макроособлення всієї Батьківщини: “Ні, ти не знаєш добре України, / Якщо на Запоріжжі не бував” [11, с. 17].

Запорожжя, Хортиця, Дніпрові пороги, Великий Луг. Якщо вживання цих топонімів у наукових текстах викликано необхідністю документального відтворення назв, то в художніх ліричних текстах таке вживання спрямоване на образно-чуттєве моделювання не лише об’єкта, а й суб’єкта.

Науковий універсум “Запорожжя” відтворює наше національне становлення, пряму історію народу; це показник географічно-історичний: де в VI – VII ст. був “перший укріплений військовий табір”, де “в 1552-1557 рр. була організована і в 1618-1620 рр. відновлена Хортицька Січ, а в 1775 р. ліквідована російським урядом Запорозька Січ” [14, с. 64]; це і географічно-соціальний показник перебування – “козацьке Запорожжя”.

Природно неприступний острів Хортиця, який “був розташований у важливому стратегічному місці – в кінці Дніпрових порогів і переходив у приховану дніпровську плавню – Великий Луг Запорозький”, “з кінця X – середини XVI ст. стає форпостом боротьби з войовничими і жорстокими сусідами і, внаслідок обставин, “відгородження європейських країн від спустошливих нападів ворогів” [14, с. 17].

У художніх ліричних текстах із номінативними ланцюжками тлумачень акцентовано й додаткові смислові нарошування, складники лейтмотивів, контекстуальні зближення, експресивність дослідження яких залишається на початковому етапі.

Художні універсуми Запорожжя, Хортиця, Дніпрові пороги, Великий Луг семантично багатовимірні, містять виразні авторські координати, утворюють контекстуальні асоціативно-смислові поля, що характеризуються поліфонізмом у своїй еволюції.

У ліричних творах соцреалізму простежуємо набридливе акцентування показних тріумфів радянського періоду. Доводиться поспівчувати П. Ребру, який зізнається: “Нічого гріха таїти, за ці роки з-під мого пера вийшло чимало одноденок-агіток (аж не віриться, що вони писалися щиро). Давалися взнаки гени “оспіванізму”, успадковані від учителів (це я особливо відчув, коли готував своє “Вибране”: сила-силенна текстів залишилися “за бортом”)” [12, с. 478].

Смислове наповнення універсумів мало свою патетику: “Запоріжжя... Нам, синам Славути, досить лише почути це слово, щоб перед зором постали і велетенські бунчуки димарів “Запоріжстали”, і граціозно вигнута, гейби лебедине крило, дніпровська гребля, і малинові корогви заграва, що протуберанцево палахкочуть ночами над столицею сталетворців, і гіркоплечі електрощогли, що крокують степами України, буцім козацькі сторожові бекети, й несуть у всі кінці насагу Борисфена...” [12, с. 229].

Ці дві наведені вище цитати є концентрованою інформацією до роздумів про надмір випромінюваного ліриками оптимізму, про ідеологічне пресування переконливості в безальтернативності бачення історичних реалій. Власне, одним із компартійних прагнень було забезпечення можливостей відвести українців, зокрема запоріжців, подалі від історії. Прагнення поетів, які, за визначенням В. Стуса, “виривалися з обмежень звичності, поневажали приявне і прагнули утраченого й неосягненого”, зустрічали не лише спротив, а й переслідування. Як згадує П. Ребро, “цензура викреслювала з моїх текстів навіть слова козак, Хортиця” [12, с. 487].

Процес усвідомлення універсумів проходив у радянські часи приховано, у внутрішній формі, через що не міг актуалізуватися у своїх важливих сутностях, мислячись у масштабних вимірах: “В мені моя маленька “батьківщина” / Перероста крізь миті і роки в Вітчизну”, – писав О. Шостак [17, с. 8]. І відзначав: “Ми дозріваємо до права – / Мовити про тебе, Батьківщино” [17, с. 9]. Формування повноцінного функціонування семіотичних універсумів відбувалося нелегко: “Мені написано так на роду: / Довіку вчитися на тлумача / землепису...” [17, с. 56]. Як бачимо, бажаний ефект досягається завдяки вмілому, розрахованому на співтворчість читача використанні підтексту.

Універсум Запоріжжя був семантично маргінальним, обмеженим індустріалізаційними символами Дніпрогесу й “Запоріжстали” як величних пам’ятників праці й розуму, хоча і мав спадкоємні зв’язки, риси, з якими можна пов’язати такі судження поета П. Ребра: “І в крицепадах “Запоріжстали”, і в тлумі мусянжового колосся Надславутищини, і в думливо-урочому речитативі роторів Дніпрогесу, і в статечному шумі сімсотрічного Хортицького дуба наслухаємо гомін нових легенд червоних ночей – легенд про нащадків достославних лицарів Запорозької Січі, новітніх богатирів, титанів, геркулесів...” [12, с. 229].

“Вічний Дніпробуд” – таку назву дав М. Лиходід збірці поезій, що продовжувала традицію в розкритті трудової тематики, а саме роботу перших дніпробудівців під час спорудження другої черги Дніпрельстану. У вірші “Дніпрогес-2. Панорама будови” домінують візуальні, слухові ознаки й елементи “виробничої” літератури соцреалізму: “парапет над шлюзом”, “чавунні східці вниз”, “компресорна гуде,

вібрує трубний вузол”, “у котлован веде соснова, тимчасова драбина, збита наспіх, нетесана, кремезна”, є поетове прагнення відтворити “грімкий огром роботи”, її “весь материк”... [5, с. 5].

І все ж наявне авторське “я”: “І раптом у тобі озвучується все це – / великий план облич, слова матеріальні, / комунікацій пульс перетікає в серце” [5, с. 5].

Цикл “Вічний Дніпробуд” має пролог, який можна назвати лірико-публіцистичним доказом того, що той таким буде, “допоки є джерела придніпрові / й ріка слов’янська мчить на пороги” [5, с. 4]. Сім творів циклу, сказати б, містять хронікально-художню стрічку піввікової тривалості: від “граніту й залізу прелюдів”, від будівництва, яке знімав О. Довженко у фільмі “Іван”, коли “Дніпро не вмщався в прокрустові береги” [5, с. 5], до переходу через “греблю важку, віковічну”, коли “наче видно епоху, серцями просвічену” [5, с. 6], до нового етапу: “Гілками кранів височить будова” [5, с. 10]. В “Епілозі” поет висуває художню антитезу: “Нема для тебе епілога, / бо ти – епоха. / Ти будеш вічний, Дніпробуде, / допоки вічний Дніпро буде!” [5, с. 11].

Універсум Запорожжя інтенсифікувався до розуміння національного орієнтиру, що зумовлено духовним прозрінням у середині 80-х, становленням України як держави у 90-х роках. На тлі цієї тенденції помітні значне розширення параметрів універсуму, зміни його змісту, специфіки вживання.

Він не тільки широко реалізує образний потенціал сталого значення, а й кореспондує з феноменом “українське козацтво”, корелює з відповідним ландшафтним блоком: “Лівий берег скучає за правим – / Просить в гості прийти... / А над містом звелися заграви, / Мов червлені щити” [11, с. 52], “пружнокрилий Дніпрогес” [11, с. 53], а також з етносоціальним блоком концептів “воля”, “хоробрість”, “відвага”: “минувшину у славі і крові, / У дзвоні шабель, брязкоті кайданів” [11, с. 61], “У січах кров’ю зрошена земля; / Де кожен дім і міст, завод і камінь / Народу невмирущість прославля” [11, с. 42]. Він належить до знаково-символічної системи “свобода”, кодуючи етнічну й історичну специфіку українства, створює своєрідну “семіосферу”, за Ю. Лотманом, вказуючи на глибинні смислово-життєві орієнтації представників спільноти, що є складником національної ментальності: “Спасибі, доле, що нам судила / У цьому краї пізнати світ” [11, с. 47]; “Нас ворог сто разів хотів зламати, / Та ми лиш гартувалися в борні...” [11, с. 61]; “У металургів є щось від богів / (Це вам відомо, мабуть, і без мене): / Який би смертний так ото зумів / Приборкувати царство прешалене?” [11, с. 59].

“Коли незалежна Україна стала на шлях державотворення, письменнику козацької закваски відкрилися ще більші можливості сприяти національному відродженню: “Віриться, в душі не змовкне нота / Про шляхи дідівські горьові. / Бо тече майбутнє крізь ворота / Січові” [10, с. 255]. Це приклад, коли сам поет П. Ребро стан своєї душі переносить у соціум.

Настрєєво-почуттєву систему поета П. Вольвача створюють і конструкції, що склалися в довколишньому середовищі: “Це і є той рідний мегаполіс, / Де труба стримить із-за труби. / Малиновий будяковий голос / І димів розкудлані чуби / Тут і барви, тут мені і ритми, / Хай он пройде товарняк лишень” [2, с. 113].

Універсум Хортиця мав не лише первинні, а й багаті метафорично-образні параметри, зв’язок з історико-духовним простором. “Хортиця” – так назвав свою третю книжку М. Лиходід. “Кожен, хто читав її, – писав П. Ребро, – розуміє, що для автора Хортиця – не стільки географічне, скільки духовне поняття, символ безсмертя народного подвигу і вічної краси землі...” [12, с. 254-255]. Поет апелював до таких понять, як гідність, свобода, загроза національній, ментальній ідентичності, історична картина буття, асоціативність. Єдиним у збірці історичним екскурсом є поетове звертання: “О, як тебе, Хортице, берегли, / Щоб ти не була в полоні, / На вигравірувані береги / Падали стомлені коні” [4, с. 21]. І хронотопне судження у вірші “Двадцятому віку”: “До тебе, мов дівчина, віче, горнеться / Тугими грудьми довірлива Хортиця!” [4, с. 3]. Завершується твір індустріальним оптимізмом: “О, Хортице, древня і молода, / Для слави твоєї козацької / По високовольних проводах / Ходять імпровізації” [4, с. 21]. Визначено домінантні візуальні риси: Хортиця – “екзотична”, “гранітна”, “підіймає руки тополині” [4, с. 34], які переходять в універсум: “Вічно юна і юно вічна” [4, с. 35].

Представлено Хортицю в книзі в індустріальному ракурсі: “А за Хортицею луни – / Електричні поїзди” [4, с. 30], “Наструнюються од зміни температур / Над Хортицею драти електричні!” [4, с. 35] аж до патетичності, що вже тоді, в шістдесяті роки, викликала іронію: “Електричні поїзди. / Каже хлопчик: “Ви куди?” / Машиніст сміється юний: / – Ну, звичайно ж, до комуни! / – Ну, гляди, скоріш веди!” [4, с. 30]. Вже в незалежній Україні М. Брацило змогла свою першу збірку назвати “Хортицькі дзвони”. Вона мала право на своєрідний максималізм: “Я не молюсь. Я зроду тут живу. / В зеленому, дзвінкому пантеоні”, бо зросла на легендарному острові. Його земля, “вся віцелована сльозами”, набуває художньо-значеннєвої спільності метафоричних перенесень: “Яке над нею осіяне плесо, / Які у серці спалахи сторіч! / У пам’яті – іконостас облич, / Я єсьм сама ця пам’ять безтілеса” [1, с. 9]. Ліричний тип зображення надає достатньо широкий діапазон засобів просторово-часового моделювання предметних та історичних реалій. Сприйняття ліричним суб’єктом реальності постає через полемічне доведення істини, на відміну від її

прямого декларування: “Мені жаль вас, нові ерудити: / Спакувавши святе до валіз, / Ви його поспішаєте здати / До анналів пам’яті” [1, с. 10].

Просторово-часові координати не лише вибудовують зображувану подію, а й утворюють образні форми, в яких рухається уява М. Брацило. У вірші “Лицарю минулого” умовний хронотоп зумовлює сугестивне розгортання ліричної події в уявному часі і просторі: “Ми поєднані вічністю, / та роз’єднані часом, / причаровані іншими – / не закохані ми” [1, с. 15]. Конкретизація ліричного хронотопу, його співвіднесення з реаліями здійснюється завдяки використанню історичних орієнтирів: “Бо між нами стіною – / п’ять сторіч із печалі. / Видно, нас розмістили / у віках навмання... / І я бачу крізь сльози: / ти відводиш все далі / по гарячому степу / вороного коня” [1, с. 15].

Особистісно-психологічний конфлікт викликає залучення символів, предметних деталей: “Ти пішов і пішов. Аж за обрій. / А чи вернеш, чи вернеш з конем? / А над світом встають заграви. / Кинь шукати, коханий, кинь! / Я підкову закинула в трави. / Може, й прийде по неї кінь” [1, с. 17].

На імпульсування уяви читача, впливу на неї спрямовані динамічні ознаки образу. У П. Ребра “крилить острів Хортиця в майбутє – / Немов супутник вічний міста сталі. / А щогли, де стриміли сотні пік, – / Як азбука твоя, двадцятий вік” [11, с. 58]. Антитеза “щогли-піки” не лише вражає емоційною наснаженістю, а і виявляє ідейно-естетичну спрямованість, протиставлення семантичних ознак.

У вірші “Замріяна Хортиця” Т. Нещерет моделює стосунки закоханих на легендарному острові. Перша строфа – пейзажна: “Вже вечір спустився на синь-небокрай. / В садах-виноградах шумує розмай. / А місяць сріблястий немов зупинився, / Ув очі дівочі юнак задивився” [8, с. 50]. У другій строфі – звертання юнака: “– Дівчино жадана, поглянь навкруги! / Нас кличуть до себе круті береги! / І хвиля Дніпрова до берега горнеться, / З нею шепоче замріяна Хортиця”. У третій строфі – авторський коментар: “Торкнувся вустами дівочих очей, – / Йому не забути весняних ночей! / Кохання і юність – це подруги вічні...” Четверта – продовження звертання: “– Тепло свого серця тобі лиш віддам. / На ціле життя його вистачить нам. / Дивися, як хвиля до берега горнеться, / Спів солов’їний дарує нам Хортиця” [8, с. 50]. Виразно окреслений уявний паралелізм: як хвиля горнеться до берега, так і кохана до юнака.

Аналіз універсумів семіотики ліричних творів запорізьких поетів потребує вичерпнішого викладу і подальшого аналітичного плекання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брацило М. Хортицькі дзвони : Поезії / Марина Брацило. – Запоріжжя : Хортиця, 1995. – 47 с.
2. Вольвач П. Південний Схід : Поезії / Павло Вольвач. – К. : Дніпро, 2000. – 174 с.
3. Діденко В. Дивокрай : Поезії / Василь Діденко. – К. : Дніпро, 1987. – 148 с.
4. Лиходід М. Хортиця / Микола Лиходід. – Дніпропетровськ : Промінь, 1967. – 42 с.
5. Лиходід М. Вічний Дніпробуд : Поезії / Микола Лиходід. – Дніпропетровськ : Промінь, 1977. – 63 с.
6. Лютий Г. Вибране / Григорій Лютий. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2005. – 700 с.
7. Марко В. П. Аналіз художнього твору / В. П. Марко. – К. : Академвидав, 2013. – 280 с.
8. Нещерет Т. Повернення. Поезія, проза / Тетяна Нещерет. – Запоріжжя : Хортиця, 2001. – 297 с.
9. Омельченко В. Вогнетворці : Поезії / Володимир Омельченко. – К. : Рад. письменник, 1972. – 55 с.
10. Письменники Запорізького краю. – Запоріжжя : Хортиця, 2002. – 580 с.
11. Ребро П. Вибране. Поезії / Петро Ребро. – К. : Дніпро, 1982. – 220 с.
12. Ребро П. Вибрані твори. – Т. 8. : Літературно-критичні статті, рецензії, інтерв’ю / Петро Ребро. – Запоріжжя : ТанDEM, 2012. – 544 с.
13. Рекубрацький А. Твори : У 2-х т. – Т. 1. / Анатолій Рекубрацький. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. – 316 с.
14. Сокульський А. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва : монографія / Арнольд Сокульський. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 764 с.
15. Стешенко О. Громовий острів : Поезії / Олександр Стешенко. – Дніпропетровськ : Промінь, 1972. – 59 с.
16. Сугалова-Катрич Т. Під небом правічним : Поезії / Тетяна Сугалова-Катрич. – Бердянськ, 2011. – 64 с.
17. Шостак О. Таврійський материк : Поезії / Олександр Шостак. – К. : Радянський письменник, 1989. – 87 с.